

TANULMÁNYI CÉLÚ MOBILITÁS MAGYARORSZÁG KELETI HATÁRVIDÉKEIN

AMIKOR A HALLGATÓI MOBILITÁS KIFEJEZÉST halljuk, az európai oktatáspolitikai programok globalizációs imperatívusza jut eszünkbe: a hallgatói mobilitás olyan jelenség, amelyet támogatni kell, hiszen a legfőbb európai uniós alapelvek (a munkaerő, a tőke, sőt még talán az áruk szabad áramlása) megvalósulása áll vagy bukik rajta a jövőben. Amikor közép- vagy kelet-európai hallgatók mobilitásáról van szó, akkor is elsősorban Hollandiába, Németországba utazó román, lengyel vagy cseh fiatalokra gondolnak a jeles dokumentumok megfogalmazói, s a legkevésbé kerül látószögükbe az a barkaszoí, nevetlenfalui, érindszenti lány vagy fiú, aki két közeli anyanyelvi képzést nyújtó felsőfokú intézmény közül választva el kell, hogy döntse azt is, hogy egyetemre menet átlépjen-e egy országhatárt vagy sem. Tanulmányunkban e fiatalok döntéseinek hátterét szeretnénk bemutatni a Magyarország északkeleti határmenti térségében működő felsőoktatási intézményekben végzett eddigi vizsgálataink alapján.¹

Migrációs modellek és a tanulmányi célú mobilitás modellezésének lehetősége

A tanulmányi célú földrajzi mobilitás országon belüli és országhatáron átnyúló vándorlásként is értelmezhető. Amikor a felsőoktatási kínálat és kereslet regionális elemzését végezzük, jórészt belső hallgatói mobilitást vizsgálunk, azonban vannak olyan térségek, ahol ez másként alakul. Az országok közötti mobilitást többféle kontextusban értelmezhetjük. Egyrészt a tehetséges hallgatók külföldi tanulmányútjai az egyén és kiküldő közössége jövőbe való befektetéseként értelmezhetők. Emellett felfogható gazdasági és kormányzati aktorok rugalmas munkaerőpiaci folyamatok kialakítására való törekvésének eszközeként, valamint a migrációs szándékkal rendelkező egyén stratégiájának első lépéseként is.

¹ A tanulmány a „Regionális Egyetem” című kutatás és a MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíja keretében készült. A Regionális Egyetem kutatás 2002-ben indult az NKFP támogatásával (26-0060/2002). A kutatás vezetője Kozma Tamás.

Általában a tanulást, de különösképpen a tanulmányi célú mobilitást jövőbe való jelentős befektetésként értelmezzük. Azonban nemcsak időt és munkát kell befektetni, hanem anyagi erőforrásokat is. A határmentén elmozduló fiatalokra háruló konkrét költségterhek súlyát azért nem szabad alábecsülnünk, mert tapasztalataink szerint a fiatalok egyharmadának édesapja, negyven százalékának édesanyja munkanélküli (Kozma & Pusztai 2004; Fényes 2004), s néhány évvel ezelőtt Kárpátalján az egy főre jutó átlagfizetés negyedrésze volt a magyarországinak (Orosz 2000), s ez valószínűleg nem egyenlítődtött ki azóta sem. A Magyarországon tanuló hallgatónak tehát mindezzel számot kell vetnie, mikor albérletet keres vagy tandíjat fizet.

A Magyarországon tanuló hallgatók tehát alkalmasint nagy gazdasági fejlettségbeli eltérést mutató területek között mozogva jelentősen megnövelik tanulmányaik költségeit. A hallgatók mozgását elősegítő ösztöndíjrendszer mögött álló speciális társadalompolitikai szándékok miatt az ösztöndíjak csak bizonyos feltételek mellett elérhetőek. Amennyiben egy fiatal közeli tervei között magyarországi letelepedés vagy magyar állampolgárság megszerzése szerepel vagy nem sikerült bejutnia a szűkös létszámkeretek közé, nem juthat hozzá a kollégiumi elhelyezéshez, évi tízhónapos tanulmányi ösztöndíjhoz, a teljes körű egészségbiztosítási finanszírozáshoz, a tandíjmentességhez és szakkollégiumi képzéshez, amit a Márton Áron Szakkollégium kínál. Ebben az esetben a költségtérítésre, a lakhatási és más költségek előteremtésére két lehetőség adódik: vagy a szülők támogatják gyermekük továbbtanulását háztáji gazdálkodásra és határmenti kereskedelemre támaszkodva, vagy a hallgató vállal munkát, esetleg részt vesz az illegális kereskedelemben (Kiss 2004). Nem csoda, hogy az utóbb említettek nem vállalják tömegesen az elmozdulást. A romániai fiatalok uniós polgárként sikeres magyarországi felvételt követően hamarosan tandíj befizetése nélkül tanulhatnak Magyarország azon felsőoktatási intézményeiben, ahol tandíjmentes marad az oktatás, illetve jogosulttá válnak tanulmányi, szociális juttatásokra, azonban a megélhetés többi költsége még sokáig nagy áldozatokkal jár majd. A kárpátaljai hallgatók mobilitása pedig még hosszú ideig legfeljebb a jelenlegi keretek között marad.²

A migrációs elméletek alkalmazhatósága

A migrációs szakirodalomban használt fogalomkört és migrációs jelenségek összetettségét figyelembe véve hipotéziseink felvázolása előtt érdemes körüljárunk

² A Socrates programon belül megvalósuló mobilitási programok elsősorban az uniós tagállamok, illetve a tagságra váró államok számára elérhetőek, az úgynevezett harmadik országok részvétele korlátozott. Jóllehet több magyar és román egyetem is az Erasmus-fogadóhelyek sorába tartozik (ugyanakkor Ukrajnában csupán a Kijevi Állami Egyetemen lelhető fel ilyen kapcsolat), ám a szomszédos országok magyar fiataljai számára ez a lehetőség csupán korlátozott megoldást nyújt magyarországi tanulmányi terveik megvalósítására, hiszen a pályázható ösztöndíj összege meglehetősen szűkös, időtartama pedig egy cserediák-program kereteihez szabott.

azokat az elgondolásokat, melyeket elemzésünk sarokköveiként választhatunk. Célunk a földrajzi mobilitás jelenségét általánosságban megragadni kívánó közelítésmódok, modellek felhasználása és specializálása az oktatással összefonódó vándorlás leírására.

A földrajzi mobilitás fogalma alá tartozó jelenségek jellemzése során különbséget kell tennünk a határokon átnyúló népességmozgás és egy ország népességének belső vándorlása közt, bár a szűken vett definíció szerint bármely két területi egység, egy kibocsátó és egy befogadó közti mozgást migrációnak nevezünk, ahol a területi egységek települések és országok egyaránt lehetnek. A településhatáron belüli mozgást költözésként definiálja a szakirodalom, s az iméntiekkel együtt a földrajzi mobilitás tárgykörébe sorolja. A vizsgálati egységek a kiválasztott területi egységben élők, a regisztrálhatóság szempontjait követve általában a személyek, s nem háztartások vagy családok (*Kertesi 1997*). Ehelyütt egy meghatározott korcsoport határon átnyúló, ideiglenes vándorlását vizsgáljuk, ebből a szempontból tehát a nemzetközi migrációval foglalkozó elméletek által kialakított értelmezési keretet választhatnánk elemzésünk alapjául. Ugyanakkor aligha szorul különösebb magyarázatra, hogy a Kárpát-medence országait elválasztó határok nem nemzeti identitásokat zárnak le, s az ezeken átívelő vándorlás nem pontosan fedhető le a nemzetközi migráció elemzése során kialakított kategóriákkal.

Migrációs modellek

A migráció jelensége és következményei (a kulturális sokféleség, az idegenség, a másság megjelenése a saját kultúrán belül) mindennapos tapasztalattá váltak, s folytonosan változó tendenciái, dimenziói újabb és újabb elgondolásokat hívtak életre, szoros összefüggésben a tudományos diskurzusban előtérbe kerülő közgazdaságtani, gazdaságszociológiai, szociológiai paradigmákkal. A nemzetközi migráció tanulmányozásából számos más tudományterület is kivette részét, hiszen a jelenség globális voltából fakadóan szükségszerűen nem hagyhatta érintetlenül sem a potenciálisan kibocsátó, sem a hagyományosan befogadó országok gazdasági berendezkedéseit, munkaerőpiacát, nemzetközi politikai pozícióit, szociálpolitikai rendszerét, vallásait, nyelveit. Noha a nemzetközi migrációnak ma nincs átfogó elmélete, minden újonnan kidolgozott elgondolás a maga partikularitásával, egyéni tapasztalatokba ágyazottságával hozzájárulhat a nemzetközi migráció elnevezéssel összefogott szerteágazó problémahalmaz elemzéséhez (*Massey et al 2001*).

A migrációval foglalkozó elméletek egy csoportja a jelenség okait igyekszik feltárni, illetve a várható fordulatok bekövetkeztének, újabb hullámok kialakulásának előrejelzését állítja középpontjába. A migrációval foglalkozó kutatások az elvándorlási szándékot és az ennek alakulásában szerepet játszó tényezőket tanulmányozzák. A migrációs folyamatok hátterében húzódó ok-okozati viszonyok feltérképezése leginkább a különböző szinteken ható (egyéni, családi, állami, nemzetközi) piaci tényezők számbavétele alapján zajlik. Az elméletalkotás so-

rán használt vonatkoztatási rendszerek a közgazdaságtan különféle irányzataihoz kapcsolódnak, s a modellek fejlődésének lehetünk tanúi a közgazdaságtan történetét követve, ahol az egyes megközelítések más-más tényezőket azonosítanak a migrációt kiváltó szubjektív szándékok mögött. Ki kell emelnünk, hogy ezek az elméletek, – különösen a kevésbé kidolgozottak – a migrációt a munkaerő-vándorlással azonosítják, mindenekelőtt gazdasági megfontolásokat feltételezve az elvándorlási döntések mögött. *Massey és munkatársai* (2001) elemző munkájukban számos irányzatot különítenek el a migrációs jelenség két szakaszának – a vándorlás megindulásának és tartóssá válásának – tanulmányozásában.

Az egyik felfogás a munkaerőpiaci kereslet és kínálat területi különbségeire, s az ebből származó bérkülönbségekre vezeti vissza a munkaerő-vándorlás kialakulását. E leegyszerűsítő elmélet éppen ezen tulajdonságának köszönhetette sikerét, bár figyelmen kívül hagyja, hogy a migráció munkaerőpiacra gyakorolt hatása egyéb piacokat sem hagy érintetlenül, s a bérkülönbségek rendezése önmagában nem elegendő a migráció megszüntetéséhez és a nyomában járó szociális kérdések megoldásához.

A neoklasszikus mikroökonómiai elmélet szerint a nemzetközi migráció az emberitőke-beruházás egyik formája (*Massey 2001*). Az egyéni befektetés – a nyelvtanulás, munkakeresés, létfenntartás, az utazás költségei – és haszon, az új munkával meghatározott időintervallumon belül nyerhető magasabb bér és társadalmi státus mérlegelésére helyezi a hangsúlyt, ahol az elvándorlás mellett szóló döntés fő motívuma az így elérhető tiszta haszon. A mikroszintű elmélet nyomán olyan tényezők is megjelennek az elvándorlásra hajlamosító tényezők közt, mint az iskolázottság, nyelvtudás stb. Ugyanakkor az említett elméletek közös pontja, hogy mindkettő az egyéni választást hangsúlyozza az elvándorlással kapcsolatban meghozott döntésben.

A migráció új közgazdaságtana megkérdőjelezi a neoklasszikus modell ezen részét. Megállapítása szerint nem egyének, hanem háztartások, családok vállalnak kockázatot, amikor azt a döntést hozzák, amely az elvándorláshoz vezet. A család vagy háztartás bizonyos tagjai külföldre vándorolhatnak, míg mások az otthoni munkaerőpiacon próbálnak boldogulni. Az elvándorlók otthon maradt családtagjaikon keresztül tartják a kapcsolatot kibocsátó országukkal, s távozásukat sok esetben ideiglenesnek tekintik.³ A döntéshozók nem csupán a legnagyobb haszonra, hanem a kockázatok minimalizálására is törekszenek. Kalkulációikhoz alapvetően hozzájárul, hogy országukban nem, vagy csak igen kis mértékben mű-

³ Az ilyen típusú attitűdök járulhatnak hozzá az úgynevezett közvetítő kisebbségek kialakulásához, akik a befogadó ország társadalmában zárt csoportot képezve elsősorban kereskedelmi vagy egyéb olyan tevékenységet látnak el, melyet a befogadó országban hagyományosan alulbecsült, alacsony presztízsű munkának tekintenek, az így betöltött funkció viszont fontos szerepet játszik az ország munkamegosztásában. A bevándorló csoport zártságának konzerválásához alapvetően hozzájárul az otthon-maradottakkal fenntartott töretlen kapcsolat és a tervezett tartózkodás időleges volta. (Turner, J. H.-Bonacich, E.: A közvetítő kisebbségek összefoglaló elmélete felé, In.: Sik Endre: A migráció szociológiája, Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp., 2001, 127-141. pp.)

ködnek a háztartások által vállalt kockázatot csökkentő eljárások (például biztosítások, állami programok).

A duális munkaerőpiac modellje sem az egyéni döntéseket választja kulcsmozzanatául, hanem a modern ipari társadalmak, azaz az egyes nemzetgazdaságok munkaerő-szükségletének változásával magyarázza a migrációs hullámok megindulását. Ezt a folyamatot az tartja mozgásban, hogy a fejlett országok gazdasági szerkezete folytonos keresletet biztosít a bevándorlók munkaereje iránt. A világrendszer elmélet még tágabb kontextusba helyezi a vizsgált jelenséget, s a világ-gazdaság kialakulásához, annak változásaihoz kapcsolja azt. A magasabb profit megszerzéséért folytatott versenyben a befektetők új forrásokat, illetve újabb felvevőpiacokat igyekeznek meghódítani. Az egykori gyarmatpolitika éppúgy a terjeszkedés motorjának tekinthető, mint annak megszűntével a helyébe lépő neokolonialista törekvések és a multinacionális cégek.

A vándorlási hajlandóság terjedését elsősorban olyan kapcsolathálók kialakulásával magyarázzák az elemzők, melyek magukban foglalják a kivándorlók, a kivándorolni szándékozók és az otthon maradók csoportjait, azaz a rokonsági, etnikai, baráti kapcsolatok működésére alapozzák elméletüket: „A hálózati kapcsolatok a társadalmi tőke egyik formájává válnak, amelyre támaszkodhatnak azok az emberek, akik külföldi foglalkoztatási lehetőséget kívánnak szerezni.” (*Massey 2001:25.*)

Más társadalmi tényezők is erősen befolyásolhatják a migrációs folyamatokat, s ezek hatása összeadódik. Ezek közt feltétlenül meg kell említenünk a migrációs kultúra kialakulását, ezen életstratégia hagyományossá válását egy közösségen belül, illetve a humán tőke regionális eloszlását. Ez utóbbi tényező szoros kapcsolatban áll az oktatással. A migráció kezdeti szakaszában ugyanis a viszonylag magas iskolázottságú csoportok szánják magukat elvándorlásra, ez azonban idővel a humán tőke felhalmozásához vezet a fogadó területen, ahol ezzel erősödik a gazdasági növekedés, míg a kibocsátó területen stagnálás következik be.

Elvándorlási szándék mérése

A nemzetközi munkaerő-vándorlás trendjei közvetlenül ugyan nem feleltethetők meg az általunk vizsgált tanulmányi célú vándorlásnak, ugyanakkor azok a motívumok, melyek e trendek alakulásában jelentékeny szerepet játszanak, dominánsak lehetnek a hallgatói mobilitási folyamatokban is. Egyfelől a tanulásba történő erőforrás-befektetés hosszú távú költségkalkulációk eredményeként valósulhat meg, s az, aki vállalja a külföldön tanulás gazdasági, pszichológiai terheit feltételezhetően olyan attitűdökkel rendelkezik, melyek a vándorlási hajlandósággal is szoros összefüggésben állnak. A külföldön folytatott tanulmányok voltaképpen a vándorlással szemben elfogadó, ahhoz jól alkalmazkodó életmódra szocializálják az erre vállalkozókat. Az ilyen sémák új „kettős kötődések” kialakulását teszik lehetővé, melyek egyszerre fogják át a lakóhelyhez kötődést és az elvándorló

életformát. Ily módon egyrészt az identitás erősödése, újrafogalmazása, másrészt a vándorlás hagyománnyá válása tapasztalható.

Másfelől a migráció szelektív hatása a tanulmányi célú vándorlás folyamatában is megmutatkozik, hiszen a külföldi tanulmányok folytatásához szükséges forrásokhoz való hozzáférés szűkös, feltehetően gazdasági tőkével való ellátottság éppúgy befolyásolja, mint a hasznosítható kapcsolatok kiterjedtsége. Az általunk vizsgált hallgatók migrációja sajátos csoportvonásokat hordoz, mivel kisebbségi helyzetéből fakadóan az anyaország felé történő vándorlás meghatározható kulturális mintázat mentén szerveződik.

Az elmondottakból fakadóan az oktatási célú vándorláshoz mint speciális migrációs jelenséghez és mint az elvándorlási hajlandóság mutatójához is közelíthetünk. Ez utóbbi megragadásához érdemes röviden kitérnünk a migrációs potenciál fogalmára, s a körötte kialakuló módszertani vitákra. A migrációs potenciál (Kiss & Csata 2003) olyan puha változó, mely a vándorlásra vonatkoztatható attitűdöket, szándékokat foglalja össze. A szakirodalom⁴ e fogalmat a reaktív (menekült) és a proaktív (önkéntes) migráció fogalmaira vezeti vissza, mely megkülönböztetésben jogi-adminisztratív szempontú elválasztás tükröződik. A bevándorlók helyzetének kezelése során a befogadó országok különbséget tesznek a migránsok közt attól függően, hogy az elvándorlás mögött milyen indokok állnak. Csakhogy az elbírálás kategóriái azon elbeszéléseken alapulnak, melyeket a migránsok vándorlásuk történeté alakítása során alkalmaznak. Az általunk vizsgált csoport vándorlás-narratíváinak elemzésére jelen tanulmányban kevés lehetőség nyílik, azonban fontosnak tartjuk kiemelni, hogy saját helyzetük meghatározásában és jövőendő vándorlási terveik kialakításában is lényeges, hogy az anyaország befogadói pozíciójáról milyen képet közvetít az érkezők felé.

A migrációs potenciál fogalma a migráció intencionális modelljén alapul, s a migrációs szándék mértékéből indul ki. A tényleges elmozdulás megvalósulásához egy többdimenziós feltételrendszernek kell megvalósulnia, így a szándékok és a feltételek kialakultságának ismeretében megadható a tényleges elmozdulás valószínűsége. Azonban a valóságban a migrációs jelenségek nem tisztán proaktív vagy reaktív, hanem szubjektív megfontolások és kényszerítő körülmények összjátékának hatására jönnek létre. Emellett egyértelmű, hogy a migrációs szándék és a tényleges elmozdulás közötti összefüggés csupán esetleges. A migráció megvalósulásához a célterületen konvertálható tőkékre van szükség, különben erős migrációs szándék ellenére sem valósul meg az elvándorlás (Kiss & Csata 2003).

⁴ Az idézett szerzőpáros Berencsi Zsuzsa magyarországi elvándorlási szándékot vizsgáló kutatásra hivatkozik e fogalmi elválasztás forrásaként. In.: Berencsi Zsuzsa: Az elvándorlási szándékok Magyarországon 1994-ben, *Szociológiai Szemle*, 1995/2. 99-106.pp.

A vándorlás oktatási dimenziói

A határon túl élő magyarok elvándorlásában fontos szerepet játszik az etnikai tényező (Horváth 2002). A migrációs hajlandóság további befolyásolója a kisebbségi pozícióban élők számára a többségi társadalomba való integráltság mértéke, mely más szempontból értelmezve az asszimiláltság fokát is jelenti. Akármelyik megközelítésmód logikáját követjük, a kisebbségi oktatás és a migráció összefüggésrendszere nem kerülhető meg.

Bevándorlóként élni egy idegen országban nem csupán azt jelenti, hogy el kell sajátítani a befogadó ország nyelvét, kultúráját, de betölthető helyet kell találni az ország társadalmi és gazdasági struktúrájában, illetve az idegenség pozíciójában értékét vesztett képességek és adottságok (az otthon értékesnek számító szaktudás, kiaknázható kapcsolati tőke, viselkedési módok ismerete) is pótlásra szorulnak. A Magyarországon tanuló határon túli magyar hallgatók esetében az idegenség ebben a formában aligha jelenik meg, a földrajzi közelség miatt éppúgy, mint a nyelvi, vallási, kulturális egyezések miatt. Emellett az itt folytatott tanulmányok során az otthonról hozott tudások, ismeretek nemcsak, hogy jól konvertálhatók, hanem egyenesen ezek hasznosítása az elvándorlás egyik célja. Ezen felül a magyar oktatási rendszerbe való bekapcsolódás a hallgatók karrierstratégiáiban kulcspozíciót foglalhat el, egyrészt a Nyugat-Európa felé való továbbvándorlás szempontjából, másrészt a magyarországi letelepedés szempontjából, harmadrészt a tömbmagyarság lakta területeken élők számára előnyt biztosít a munkaerőpiacon való sikeres érvényesüléshez. Ehhez járul hozzá a magyarországi tanulmányokkal összefonódó kulturális többlet, mely az identitás vitalitásának fenntartását szolgálja.

Korábbi kutatási tapasztalatok a régióban

Több korábbi elemzést készített kutatócsoportunk e témában, melyekre támaszkodhattunk a hipotézisalkotásban. *Teperics* (2003) oktatási statisztikák alapján vizsgálta a hazai közoktatásban tanuló magyar anyanyelvű külföldi diákok regionális megoszlását, s megállapította, hogy ezek a tanulók Dél-Dunántúl és Budapest mellett Északkelet-Magyarországon fordulnak elő a legnagyobb sűrűségben. Azt tapasztalta, hogy a többségük Kárpátaljáról és Erdélyből származik, de az északkeleti térségbe a legtöbben az előbbiből érkeznek. Egy másik elemzése szerint az ezredfordulón 168 román és 69 ukrán és 65 szlovák állampolgárságú hallgatón osztozott a debreceni, a miskolci, a nyíregyházi és az egrí felsőfokú képzés (*Teperics* 2001). Ezek közül a legtöbben a Debreceni Egyetem hallgatói voltak. A Debreceni Egyetemen és a Nyíregyházi Főiskolán a kárpátaljaiak és az erdélyiek voltak túlsúlyban.

A felvidéki magyar tanítási nyelvű gimnáziumokban végzett kutatás szerint az oktatási célú határátlépést tervező fiatalok a szerényebb körülmények között élő, vidéki értelmiségi vallásos miliőből származnak, sokat olvasnak, és jól teljesítenek

az iskolában. Ha sikerrel felvételiznek, akkor valószínűleg Magyarországon is maradnak, mert nem kötődnek erősen szülőföldjükhöz. Ezzel szemben a városokban élő, Felvidékhez kötődő, alacsonyabb kulturális tőkével rendelkező csoport jól integrálódott a térség társadalmába, még tanulni sem vágyódik el onnan. Jelentős azok száma is, akik nem döntöttek még az elvándorlást illetően (vagy nem árulják el), ezek leginkább tehetősebb falusi családok gyermekei (*Bacsikai 2004*).

A kulturális fogyasztás regionális sajátosságait vizsgálva közelíthetünk ahhoz a kérdéshez, hogy a lokális kötődés hogyan mutatkozik meg abban a folyamatban, amely során a megkérdezettek különféle kulturális termékek közül választanak. Az elemzésekből kitetszik, hogy a határon túlról érkező, Magyarországon harmadfokú képzésben résztvevő fiatalok kulturális szelekciós folyamataiban erőteljesen érvényesülnek a lokális szempontok, s vándorlási terveiket leginkább a visszatérő attitűd jellemzi (*Nagy 2003*).

Az áttelepülés különböző stádiumában levő hallgatókkal készített interjúk során azt tapasztaltuk, hogy a gazdasági és életszínvonalbeli különbségek helyett az anyanyelven folytatható tanulmányok érdekében történő szülői befektetéssel indokolják áttelepülésüket. Mivel a családjukban is kizárólag magyarul beszélnek, az ország hivatalos nyelvét gyengén sajátítják el, s nem bíznak abban, hogy bejutnak a közép- és felsőoktatás szintjén különösen szűk keresztmetszetű magyar tannyelvű oktatási rendszerbe, ezért inkább a súlyos áldozatokkal járó elvándorlást választják. A fiatalok szerint az áttelepülés a család gazdasági helyzetének romlását, bizonytalanná válását jelenti, emellett súlyos nehézségként élik meg a korábban elérhető kapcsolati tőke teljes lenullázódását (*Takács 2005*).

A kárpátaljai és partiumi líceumok végzős tanulóinak közel fele találja meg otthon a terveihez illő képzési helyet, a Magyarországra készülő tanulók szak- és pályaválasztási céljai jól tükrözik az otthon elérhető felsőoktatási kínálat hiányosságait és erősségeit. A magasabban iskolázott szülők gyermekei közül többen terveznek külföldi továbbtanulást. Az elvándorlást mérséklő tényezők egyike az ún. lokális vallási tőke (*Myers 2000*). Myers azt vizsgálta, hogy a vallási közösségbe való beágyazottság miképpen hat az elvándorlásra. Megalkotta a környezet- vagy helyspecifikus vallási tőke fogalmát, amelynek mutatói a gyakori templomlátogatás és a vallási közösséggel való kapcsolattartás intenzitása és szorossága, s megállapítása szerint a helyi vallási közösségbe szervesen beágyazottak sokkal inkább vonakodnak kivándorolni, mint az oda nem tartozók. A lokális vallási tőke a fiatalokat a helyi közösséghez köti, s az esetlegesen magasabb presztízű, de a későbbi elvándorlás felé mutató intézménytípus választásának valószínűségét mérsékli, s még a magasabban iskolázottak gyerekeit is az otthoni továbbtanulásra ösztönzi (*Pusztai 2004*).

Egy egyházi felsőoktatási intézmény határon túli hallgatóival készült interjúkat feldolgozó tanulmány arra mutat rá, hogy az egyébként a lelkesképzés miatt Magyarországon tanuló fiatalok alapvetően kétféleképpen értelmezik továbbtanulási választásukat. Az egyik narratívában a közösségért érzett felelősség a döntő,

s az itteni tanulmányokat csak rövid, de fontos intermezzónak tartják, s ebben a körben nem ritka, hogy valakinek otthon felesége vagy jegyese van. A másik típus azonban – ha nem is áttelepülésről beszél – bizonytalan időtartamú, elnyújtott tanulmányi pályafutásban gondolkodik. Mindkét típusra jellemző azonban, hogy kivétel nélkül munkát kell vállalniuk, hogy finanszírozni tudják itt tartózkodásukat, valamint rendkívül szorosan kötődnek az itt tanuló hazai hallgatócsoporthoz (*Kubinyi & Mikó 2004*).

Eddigi kutatásaink alapján tehát a térségben háromféle hallgatóval találkozhatunk, az egyik a szülőföldjén tanul tovább, a másik ösztöndíjasként Magyarországon, a harmadik pedig saját erejéből tanul az anyaországban. A három csoport nem egyforma arányban volt elérhető számunkra, a Magyarországon önerőből tanuló csoport gyakorlatilag nem kitapintható a felsőoktatásban tanulók közt, (a kis létszám más kiválasztási technikát kíván), így a két nagyobb csoport – a szülőföldjén tanuló és a Magyarországon tanuló – különböző vonásainak feltárására törekszünk tanulmányunkban.

Hipotézisek

A kérdőíves vizsgálat elvégzésekor érdeklődésünk homlokterében az állt, hogy milyen motívumok mentén dönt úgy egy fiatal, hogy elindul-e külföldre – igaz, hogy a közelbe, de mégis a határon túlra – tanulni vagy sem. A felsorakoztatott elméletek alapján az alábbi hipotéziseket, fogalmaztuk meg.

- A tanulmányi célú mobilitás vagy otthon maradás oka nem a véletlen játéka, hanem eltérő orientációjú fiatalok tudatos döntéseinek következménye.
- A határátlépésről hozott döntések hosszú távú költség-haszon kalkulációk eredményei, azonban a megtérülés nem csupán az anyagi, hanem a kulturális és a társadalmi tőke dimenziójában is jelentéshez jut.
- Mindezek alapján a mobilitási aktivitást befolyásoló tényezők három fő dimenzió szerint csoportosíthatók: ezek a gazdasági dimenzió, a kulturális tőke dimenziója és a kapcsolati tőke dimenziója. Ezen aspektusokon belül további aldimenziókat különíthetünk el, melyeket az 1. ábra foglal össze.

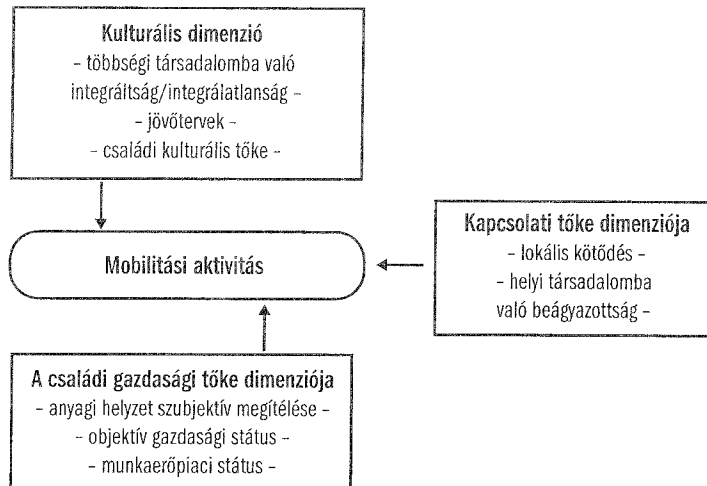
Az adatok

A Regionális Egyetem kutatás⁵ elsődleges célja egy hátrányos helyzetű térség felsőfokú képzést folytató intézményeinek (Debreceni Egyetem, Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, Nyíregyházi Főiskola, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola és a Partiumi Keresztény Egyetem) vizsgálata, a középfok utáni képzés iránti társadalmi igények feltárása valamint a tanulmányokat folytatók jellemzése.⁶

⁵ A Regionális Egyetem kutatás 2002-ben indult az NKFP támogatásával (26-0060/2002). A kutatás vezetője Kozma Tamás.

⁶ A Regionális Egyetem Kutatás eddigi eredményei több tanulmányban is olvashatók (*Bocsi 2004; Kozma-Pusztai 2004; Kóródi 2004; Nagy 2003; Pusztai-Fináncz 2003*).

1. ábra: A mobilitási aktivitást befolyásoló dimenziók

Jelen elemzés elvégzéséhez a hallgatók 2003⁷ és 2004 folyamán elvégzett kérdőíves megkérdezésén alapuló adatbázisokból két nagyobb csoportot válogattunk össze. A kettő közül az elsőbe azokat a határon túli hallgatókat választottuk ki, akik sohasem szakították meg iskolai pályafutásukat más országban folytatott tanulással. Ők a vizsgált határon túli intézmények elsőéves mintájában 329 főt tesznek ki. Ezt a csoportot hasonlítottuk össze azokkal, akik vagy jelenleg, vagy valamikor korábban tanulmányi céllal átlépték az országhatárt. Ezeket az eseteket három forrásból gyűjtöttük össze. Az első forrás a Magyarország két északi megyéjében működő felsőoktatási intézményekben (Debreceni Egyetem, Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, Nyíregyházi Főiskola) tanulók 2003-as mintájába bekerült határon túli hallgatók köre volt (28 fő). A második forrást a határon túli alap- és felsőfokú tanulóikat magyarországi középszintű iskolai évekkel megszakító fiatalok adták, őket a határon túli magyar felsőoktatási intézmények – a kutatás során megkérdezett – elsőéves hallgatói közül válogattuk be a mintába (22 fő). A harmadik forrást pedig a térségben egyedül Debrecenben működő Márton Áron Szakkollégium hallgatói adták (a 105 főből 32 fő vállalta a kérdőív kitöltését). A válaszadók a kérdezőbiztos útmutatásai szerint önállóan töltötték ki a kérdőívet. Nyilvánvaló, hogy ilyen előzmények után nem kaptunk valószínűségi mintát, viszont az így összegyűjtött értékes információk hasznos

7 A 2003-ban készült hallgatói kérdőíves vizsgálat során az alapsokaságot a fenti intézmények első évfolyamára beiratkozók képezték, mert ebben a körben látszott a legígéretesebbnek a felsőfokú továbbtanulás hátterének vizsgálata. Mivel még az intézményekben sem létezett teljes névsor a leendő elsőévesekről, csoportos mintavételre került sor. Minden karról a tanulmányi osztályok által a beiratkozási procedúrára alkalmoszerűen kialakított, nagyjából azonos méretű csoportokból vettünk mintát, s az így kiválasztott csoportokban minden megjelenő hallgatót megkérdeztünk. A válaszmegttagadás eltérő mértékű volt, a legalacsonyabb a határon túli intézményekben, a legmagasabb a DE Általános Orvosi Karán. Így lett a teljes minta elemszáma 1574 fő.

adalékul szolgálhatnak a további kutatás árnyaltabb hipotézisalkotásához. Miután az elemzés tárgyát képező esetek nem ugyanabból a mintából kerültek ki, az adatokat nem összegeztük, csupán külön elemeztük, és összehasonlítottuk a mobilak és nem mobilak csoportját.

Ki, hol tanul tovább?

Amikor a felsőfokú tanulmányok színhelyének megválasztásával kapcsolatos döntés háttéréről szeretnénk információt szerezni, nemcsak a döntés eredményeként kialakult jelenlegi tanulmányi helyszínt kell megvizsgálnunk, hanem azt is, hogy milyen elgondolások, elképzelések, jellemezték a fiatalokat a továbbtanulás tervezésekor. Adataink módot adnak rá, hogy megismerjük a hallgatók korábbi szándékait, s a felsőoktatási jelentkezések felsorolása alapján, kicsit visszafelé forgathatjuk az idő kerekét. Természetesen a visszaemlékezés minden esetben szelektív, de néhány fontos megállapítás azért tehető ezek alapján. Az első megállapítás az, hogy a fiatalok döntő többsége nem egy, hanem több lehetséges felvételi célpontról számol be, vagyis a határon túli fiatalok is többszörösen bebiztosítják magukat, s ebben az a szándék tükröződik, hogy valamelyik felsőoktatási intézménybe, szakra mindenképpen be szeretnének jutni. A második fontos tapasztalat, hogy a fiatalok között világosan érzékelhetők különbségek abból a szempontból, hogy az első helyre sikerült-e bejutniuk. A mobil hallgatók bő kétharmadának (68,5 százalék) sikerült bejutniuk az elsőként megjelölt helyre, míg az otthon tanulók valamivel több, mint a felének (55,0 százalék). Ezt az eredményt látva felmerült bennünk a gyanú, hogy talán többen is szerettek volna magyarországi felsőoktatási intézménybe kerülni, de nem sikerült nekik. Azonban a határon túl tanulók döntő többsége több határon túli intézménybe jelentkezett, s mindössze nyolcaduk jelölt meg első és második helyen magyarországi intézményt, miközben a Magyarországon tanulók több magyarországi felsőoktatási intézményt jelölnek, s nagyon ritkán fordul elő ezek között – s legfeljebb a többedik sorszámmal – egy határon túli felsőoktatási intézmény. Ez megerősítette azt az előzetes feltételezésünket, miszerint nem arról van szó, hogy akinek nem sikerül a magyarországi felvételi az választ otthoni intézményt, hanem két eltérő beállítottságú csoportról beszélhetünk, az egyik kifejezetten Magyarországon kíván tanulni, a másik pedig azt a döntést hozza, hogy otthon tanul tovább.

A vizsgálat természetesen arra a kérdésre is kereste a választ, hogy miért jelentkeztek ezek a fiatalok éppen a választott felsőfokú oktatási intézménybe. Bár jól tudjuk, hogy az okok egy része rejtve marad a cselekvő előtt is, azonban meg kell elégednünk annak feltárásával, hogy mivel magyarázzák ezeket a döntéseiket. A teljes régióbeli hallgatói mintától sem térnek el ezek a fiatalok abban, hogy a magyarázatok gyakoriságát tekintve az volt a legelső, hogy a választott felsőoktatási intézményben megtalálták azt a szakot, ami érdekli őket. Azonban a hét leggyakoribb ok közül négyet találtunk, ahol jellegzetesen eltért a mobil és a nem mobil hallgatók válaszainak mintázata

A nem mobil hallgatók számára a második leggyakoribb érv az intézmény közelsége. Ez felhívja a figyelmünket arra, hogy a felsőoktatási intézményhálózat megfelelő sűrűsége igen fontos a fiatalok számára. Az állandó lakóhely közelében elérhető intézmény különösen a hátrányosabb helyzetű tanulók számára fontos, s a hátrányos helyzetű térségek felsőoktatási kínálatának alacsony szinten tartása vagy elszegényítése ezeknek a fiataloknak a továbbtanulási esélyeit minimálisra csökkenti (Kozma 2002). A mobil hallgatók az intézmény közelségénél fontosabbnak érzik, hogy ott kiderüljön, mihez van tehetségük, vagyis a kihívás, megméretés garanciáját jelenti számukra az oktatási célú mobilitás. Emellett ez az opció a felsőoktatási tanulmányok azon vonására mutat rá, hogy az általánossá vált középiskolai oktatás után moratóriumot jelent a nagy végleges élettervek kovácslásáig nyerhető gondolkodási idő.

Vegyük észre azonban, hogy e vállalkozó kedvű, s talán ráérősebb fiatalok is a harmadik helyre sorolják az intézmény elérhető közelségének fontosságát, s nyilván ezért nem budapesti vagy pécsi színhelyet választottak tanulmányaiknak, noha legtöbb esetben oda is felvették őket. Mindkét csoportban a harmadik leggyakoribb szempont felé kalauzolta figyelmünket, amely a korábbi vizsgálatban kevésbé került elemzésre. A jelek szerint minden második fiatal befolyásolt döntése meghozatalában a barátok, osztálytársak viselkedése. Ez a kortárs-hatás egyébként ebben az almintában jóval jelentősebb, mint a magyarországi származású hallgatók körében. Figyelemre méltó különbségnek tarjuk azt is, hogy a szülők, rokonok illetve a tanárok hatása erőteljesebbnek mutatkozik a mobil hallgatók körében.

1. táblázat: A felsőoktatási intézmény kiválasztásának okai fontossági sorrendben, valamint a mobil és a nem mobil hallgatói csoportokban (százalék)

	Nem mobilak		Mobilak	
	Rangsor	Érték	Rangsor	Érték
Itt van olyan szak, amelyik érdekelte	1.	85,4	1.	77,8
Intézmény közelsége	2.	61,3	3.	49,4
Barátai, osztálytársai is ide jelentkeztek	3.	53,7	3.	49,4
Kiderüljön, mihez van tehetsége	4.	45,4	2.	51,3
Szülők, rokonok véleménye	5.	43,9	4.	48,1
Tanulmányi eredményei	6.	35,1	6.	37,0
Tanárai véleménye	7.	31,1	5.	45,7

(A táblázatban csak a 10 százaléknál gyakrabban említettekét tüntettük fel.)

A családi kulturális tőke hatása a tanulmányi célú mobilitásra

A vándorlással kapcsolatos hipotézisek jó része összefüggésbe hozza a jelenséget azokkal a kulturális erőforrásokkal, amelyek jól konvertálhatók a célterületen. Mivel tanulmányi célú mobilitásról van szó, a kulturális tőkével való ellátottságot egyébként is figyelembe kell vennünk az elemzésnél, mert tanulmányok sora

igazolja, hogy a kulturális tőkével jobban ellátottak magasabb presztízssű, szintű oktatásba képesek bejutni (Róbert 2000). Azonban azt is láthatjuk, hogy a kulturális tőkével jobban ellátottak által megcélzott szintek, intézmények tesznek szert a legmagasabb presztízsrre, vagyis válnak legvonzóbbá a kulturális tőkével kisebb mértékben ellátottak számára (Green 1980). Mivel a tanulmányi célú mobilitás esetén ennek kulturális mintává válásával és terjedésével is számolni kell, nem hangsúlyozhatjuk eléggé ennek jelentőségét.

Adataink alapján világosan látszik, hogy a határátlépő csoportban több a magasan kvalifikált és kevesebb az alacsonyán kvalifikált szülők gyermeke akár az apákat, akár az anyákat vesszük számításba. Ezzel szemben a nem mobil hallgatók szülei között a legalacsonyabb végzettségűek vannak felülreprezentálva.

2. táblázat: A szülők legmagasabb iskolai végzettsége a mobil és a nem mobil hallgatói csoportokban (százalék)

	Anya		Apa	
	Nem mobilak	Mobilak	Nem mobilak	Mobilak
Alapfokú	34,7	17,5	35,6	20,3
Középfokú	47,7	47,5	48,9	53,2
Felsőfokú	17,6	35,0	15,5	26,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	329	79	329	80

A hallgató idegennyelv-tudása is a fiatal saját kulturális tőkájének számít. A magyarországi diplomaszerezés fontos feltétele a nyelvtudás vizsgával való igazolása, ezért hazai viszonylatban a nyelvvizsgával való rendelkezés felől szoktunk érdeklődni. A külföldi iskolarendszerben tanuló hallgatókon nem kérhetjük számon ezt, de valamely idegen nyelv gördülékeny alkalmazására rákérdezhetünk. A szóbeli és írásbeli nyelvhasználatban gyakorlott hallgatók jelentősebb arányát tapasztaltuk a mobil csoportban, ahol a hallgatók több mint kétharmada jelezte, hogy sokoldalúan használ egy idegen nyelvet. Az otthon tanulók között ez az arány nem éri el az 50 százalékot (47,4 százalék). A használt nyelvek között szinte kizárólag nyugati nyelveket soroltak fel a hallgatók, s meglehetősen ritkán említették országuk többségi nyelvét. Mivel az utóbbi másfél évtizedben a migrációs célpontok kiválasztásának szempontjai változóban vannak, s az etnikai szempont mellé újabbak sorakoztak fel (Kiss & Csata 2003), elképzelhető, hogy a jó idegennyelv-tudás további oktatási célú mobilitás bázisa lehet.

3. táblázat: A fiatalok nyelvtudása a mobil és a nem mobil hallgatói csoportokban (százalék)

	Nem mobilak	Mobilak
Olvas, ír, beszél idegen nyelven	52,6	31,7
Nem tudja mindháromat	47,4	68,3
Összesen	100,0	100,0
N =	329	82

A hallgatók és szüleik kulturális tevékenységének jellemzése megkerülhetetlen a felhasználható kulturális tőke operacionalizálásánál. A kulturális fogyasztás megragadására a szülők és a hallgatók újság- és könyvolvasási szokásait vettük elemzés alá. A szülők olvasási szokásait tekintve nincs különbség az eltérő migrációs aktivitású csoportok között: mind a mobilként, mind a nem mobilként jellemzett csoportban az édesanyák nagyobb arányban olvasnak (mobil csoport: 58,9 százalék, nem mobil csoport: 61 százalék).

A megkérdezett hallgatók 82 százaléka állítja magáról, hogy szokott olvasni, ugyanakkor ebben a csoportban 56 százalék épp nem olvasott semmilyen könyvet. Az olvasásra fordított idő a nem mobil csoportban kicsit több, átlagosan 81 percet olvasnak naponta, míg a nem mobil csoportba tartozók egy óra tíz percet töltenek el ezzel a tevékenységgel. A naponta két óránál többet olvasók nagyobb arányban kerülnek ki a mobil csoportból. A mobil csoportban 62,5 százalék azok aránya, akik sem újságot, sem könyvet nem olvasnak, ezzel szemben a nem mobil csoportban ez az arány 39 százalék, s igen magas azok száma, akik mindkét tevékenységet végzik (71,8 százalék). A médiafogyasztást szemügyre véve nagyobb különbség mutatkozik a két csoport között. A mobil hallgatók egyértelműen többet használják a világhálót: 81 százalékuk internetezik naponta egy óránál többet, míg a nem mobil csoport 45 százalékára igaz ez. A tévénézésre és rádióhallgatásra fordított idő viszont ez utóbbi csoportnál magasabb.

Az eredmények arra engednek következtetni, hogy a kulturális tevékenységek hagyományosnak tekinthető formái inkább a határon túl tanuló fiatalokra jellemző, míg az információszerzés és művelődés újabb csatornájának használata nagyobb arányban jelenik meg a határátlépők csoportjában.

A családi gazdasági tőke hatása a tanulmányi célú mobilitásra

A munkaerőpiaci helyzetről szóló adataink jól jellemzik a családok gazdasági helyzetét: igen nagyarányú munkanélküliséget mutatnak. A mobil és a nem mobil csoportot összevetve arra lehetünk figyelmesek, hogy az előbbieik körében valószínűleg több család támaszkodhat két keresőre, hiszen az anyai munkanélküliség jelentősen kisebb mértékű. Mivel a magyarországi továbbtanulás még ösztöndíj mellett is költséges és hosszú távú vállalkozás, érthető, hogy inkább a stabil és több lábon álló háztartások dönthetnek mellette.

4. táblázat: A szülők munkaerőpiaci státusa a mobil és a nem mobil hallgatói csoportokban (százalék)

	Anya		Apa	
	Nem mobilak	Mobilak	Nem mobilak	Mobilak
Van munkahelye	57,1	78,2	65,1	64,9
Munkanélküli	42,9	21,8	34,9	35,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	329	79	321	77

A hallgatók gazdasági háttérének meghatározását két aspektusból vizsgáltuk: elválasztottuk egymástól a jólét szubjektív megítélésének dimenzióját és a gazdasági státus mérésére a család tulajdonában lévő anyagi javak segítségével önálló mutatót képeztünk. A gazdasági státus alakulását követve látható, hogy mindkét csoportban meglehetősen sokan vannak, akik igen szerény anyagi körülmények közt élnek, azonban a skála legalacsonyabb tartományában a nem mobil csoportba tartozók vannak jóval többen. A mobil hallgatók főlénye az alsó közép tartományban is érzékelhető, vagyis úgy tűnik, inkább a feltörekvő középrétegek feketnek be a határon átlépő tanuló jövőjébe.

5. táblázat: A különböző gazdasági státusú csoportok aránya a mobil és nem mobil csoportokban (százalék)

	Nem mobilak	Mobilak
Alacsony	26,3	10,5
Alsó közép	22,5	31,7
Felső közép	25,3	27,6
Magas	18,7	19,7
Nagyon magas	7,2	10,5
Összesen	100,0	100,0
N =	316	76

A szubjektív mutató nem annyira a tényleges szegényedés, hanem az instabilitás-és veszélyérzet, az életszínvonal csökkenéséért való aggodalom kitapintására alkalmas. Általánosságban elmondható, hogy mindkét csoportban magas azok aránya, akik anyagi helyzetük romlásáról számolnak be, bár a mobil csoportban valamivel többen vannak azok, akik úgy vélekednek, hogy anyagi helyzetük romlott az elmúlt tíz évben. Ugyanakkor magas azok aránya, akik nem tudják megítélni, hogy történt-e változás a család anyagi helyzetében. A gazdasági státus-mutatóval való összevetés nyomán azt mondhatjuk, hogy a lakóhelyükön maradók kedvezőbben ítélik meg helyzetüket, mint a mobil hallgatók.

6. táblázat: Az anyagi helyzet szubjektív megítélése mobil és nem mobil csoportokban (százalék)

	Nem mobilak	Mobilak
Rosszabbul	31,6	35,0
Nagyjából ugyanúgy	27,4	19,5
Jobban	26,2	24,7
Nem tudja megítélni	14,8	20,8
Összesen	100,0	100,0
N =	325	77

8 „...a település-földrajzi értelemben vett város-falu és a közigazgatásban használatos – a román település-statisztika által is adaptált – város-község fogalma nem azonos. A közigazgatási értelemben vett település többnyire település-együttest jelent, egy központtal és az annak alárendelt helységekkkel. *Falusi jellegű település minden igazgatási egységben található*, vagyis nem csupán a községekben és peremközségekben, hanem az agglomerációs övezetekre kiterjedő városokban is.” Az 1992-ben Románia lakosságának 54,3 százaléka élt városi környezetben, az erdélyieknek pedig 57,4 százaléka. Erdélyben ekkor 118 várost tartottak számon a román közigazgatási statisztikák (Varga 1994).

A helyi társadalomba való beágyazottság hatása a tanulmányi célú mobilitásra

A szülőföld társadalmába való integráltság, a helyi társadalomba való beágyazottság elvándorlást mérséklő hatását az egyes tanulmányok általában a lakóhely etnikai szerkezetével és településtípusával operacionalizálják. Jelen esetben az állandó lakhely etnikai szerkezete szempontjából nem tudunk jelentős különbséget tenni a hallgatók között, mivel a mintába bekerült hallgatók szinte kivétel nélkül olyan területről származnak, ahol tömbben élő magyarságról beszélhetünk, Kárpátalja határmenti járásából, a partiumi megyékből és néhányan Székelyföldről. Az integráltság másik mutatója általában a kisvárosi, falusi lakóhely, amelynek népességmegtartó hatását jobbra az erdélyi vizsgálatok hangsúlyozzák. Jelen adatok feldolgozásakor már korábban is felfigyeltünk a településszerkezet, a településtípusok kritériumainak eltérésére Kárpátalja és Partium tekintetében (Kozma & Pusztai 2004). Talán ez lehet az oka annak, hogy a tanulmányi célú mobilitás és a lakóhely településtípusa között nem fedezhető fel lényeges összefüggés, mindkét csoport jelentős része falusi, s a kisvárosiak árnyalatnyival mobilabbnak tűnnek, mint a nagyvárosiak. Emellett az is befolyással lehet az eredményekre, hogy a felsőoktatásban továbbtanuló falusi fiatalnak mindenképpen számolnia kell a települése ideiglenes vagy végleges elhagyásával, s ha a saját lakóhelyen nincs felsőoktatási kínálat, akkor kisebbet vagy nagyobbat, de mozdulnia kell.

7. táblázat: A vándorlás alakulása a lakóhely településtípusa szerint, mobil és nem mobil csoportokban (százalék)

	Nem mobilak	Mobilak
Megyeszékhely	31,0	17,7
Kisebb város	18,8	27,8
Falu	50,2	54,5
Összesen	100,0	100,0
N =	79	325

Ugyanakkor lényeges különbségeket mutathat a két határon túli térség hallgatóinak összehasonlítása a tanulmányi célú mobilitás mozzanatai szempontjából. Kárpátalján a Beregszászi Magyar Tanárképző Főiskola nem szippantja el a térség más centrum-szerepet betöltő városaiból a fiatalokat, s noha Kárpátalján nem működik másik magyar tannyelvű felsőoktatási intézmény, elsősorban a szomszédos járások, illetve a környékbeli falvak középiskolásai közül kerülnek ki hallgatói, regionális ellátó szerepet tölt be. Az eredmények magyarázata során figyelembe kell vennünk, hogy a beregszászi járásban élő 26 554 lakos csaknem fele vallja magát magyarnak, s itt él a kárpátaljai magyarság 36 százaléka, így nem meglepő, hogy a magyar főiskola ilyen vonzerőt fejt ki (Gabóda 2004).

A Partiumban tanulók, a szomszédos megyék fiataljai is nagy arányban jelennek meg a hallgatók között. A nem szomszédos megyékből érkezők közt a falu-

sias környezetben élők vannak a legkevesebben, ők elsősorban a Biharral határos megyékből jelentkeznek ide, ezzel szemben a más megyeszékhelyekről érkezők aránya csaknem eléri a húsz százalékot. Ha figyelembe vesszük a megyén kívüli városokból érkezők arányát is, elmondhatjuk, hogy a megkérdezett hallgatók harmada érkezik más megyékből. A válaszoló hallgatók közt a városokban élők aránya feltűnően magas, 72 százalék.⁸ Feltételezhetjük tehát, hogy az intézmény több régióra kiterjedő vonzerővel bír.

Bár a mintát alkotó hallgatók a tömbmagyarság lakta területekről származnak, mégis érdemes a nemzetiségi identitás és a vándorlás összefüggéseire figyelni. A nemzetiségi kultúra fenntartására irányuló törekvések a vándorlás katalizátórává válhatnak, hiszen nem egyenletes a magyar nyelven oktató intézmények területi eloszlása, illetve a nemzetiségi kultúra elemei, mindenekelőtt a nyelv, jól hasznosítható tőkének tekinthetők az anyaországra irányuló migráció során.

Azok, akik anyaországi felsőoktatási intézményben folytatják tanulmányaikat csaknem kivétel nélkül magyar nyelven oktató intézményben érettségiztek. A nem mobilak csoportjában leginkább az iskolai pályafutás során településükön maradókra jellemző, hogy többségi nyelven tanultak a középiskolában. Mindez maga után vonja azt is, hogy elsősorban a megyeszékhelyen élők döntöttek a román vagy ukrán nyelvű intézmények mellett. A településtípussal történő összevetés során jól kirajzolódik, hogy a településméret csökkenésével nő a magyarul tanulók aránya. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az országokénti bontás nyomán a kép finomodik a kárpátaljai településszerkezet jellemzőinek köszönhetően. Bár a rendelkezésünkre álló adatok érvényességének hatóköre korlátozott, mégis megfogalmazhatjuk azt a feltételezést, hogy a nagyvárosi környezetben élő fiatalok asszimiláltsága vagy más szempontból többségi társadalomhoz való integráltsága erősebbnek mondható. Talán ebből fakad, hogy itt a többségi társadalom való boldogulás kerül előtérbe, s a kisebbségi kultúra anyaországi hasznosíthatóságában rejlő lehetőségek jelentősége csökken.

8. táblázat: A középiskolai tanulmányok tannyelve a mobil és a nem mobil csoportokban (százalék)

	Nem mobilak	Mobilak
Magyar középiskolába járt	78,9	95,0
Nem magyar középiskolába járt	21,1	5,0
Összesen	100,0	100,0
N =	327	80

A lakóhelyi kötődés

Ahhoz, hogy finomítsuk az egyes csoportok jellemző vonásait, megvizsgáljuk, hogy milyen értékek kerülnek előtérbe, amikor egy térség, lakókörnyezet kedvező megítélés alá esik az ott élés szempontjából. A megkérdezetteknek egy tízes skálán kellett elhelyezniük néhány felsorolt érték fontosságát, melyek az egy la-

kóhelyen élők összefogó-képessége, a település nyújtotta megélhetési lehetőségek és az ott elérhető infrastruktúra kiépítettsége szerint tipizálhatók.

A kötődés mértékével szignifikáns összefüggést mutató érték-szempontokat kötődési csoportonként vizsgálva láthatjuk, hogy a határon túli hallgatók csoportjába tartozók preferenciái az egy lakóhelyen élők közös érdekérvényesítése, a közös tradíciók ápolása és az egy településen élők párbeszédkészsége mentén csoportosulnak. Az iskolai pályafutás alatt mindvégig lakóhelyükön maradók véleménye valamennyi kategóriában a skálák pozitív végpontja körül tömörül.

A mobil hallgatók elvándorlási potenciáljának erőssége olyan kategóriák alulértékelésében mutatkozik meg leginkább, mint lakóhelyen megszerezhető társadalmi megbecsülés, a település nyújtotta jó megélhetési lehetőség, vagy a megszerzett diploma hasznosíthatósága. A nem mobilként jellemzett csoport rangsorolása alapján egyértelműen az tűnik legfontosabbnak, hogy az egy településen élők megtalálják egymással a közös hangot, s ily módon képesek legyenek problémáik megoldására. A lakóhely megközelíthetősége, az elérhető szórakozási, kapcsolódási lehetőség mind a mobil, mind a nem mobil hallgatók számára lényeges adottság, ugyanakkor mindkét esetben háttérbe szorult a családalapításhoz szükséges források elérhetőségének fontossága.

Az adatbázis adottságai lehetővé tették számunkra azt, hogy a mikrokörnyezeti integráltságot érzékenyebb optikával közelíthessük meg. Már az intézményválasztás indoklásakor felfigyeltünk a kapcsolati szempontok megjelenésére, és eltérő értékelésére. Azt tapasztaltuk ugyanis, hogy a mobil hallgatók barátaikat követve, szüleik, rokonaik, tanáraik tanácsa nyomán indultak el külföldre tanulni. Érdekesnek találtuk a mobil és a nem mobil hallgatók családszerkezetében mutatkozó eltérést. A legtöbben mindkét csoportban a kétgyermekes családokból kikerülők voltak, de a mobil hallgatók összességében több testvérrel rendelkeztek, mint a nem mobilak, akiknek egyötöde egyke, míg a mobil hallgatók családjában több a háromgyermekes. Ezután arra a kérdésre keressük a választ, hogy van-e a mobil és a nem mobil hallgatók között eltérés abból a szempontból, hogy milyen méretű támogató kör veszi körül őket. A támogató kör kitapintására két kérdést alkalmaztunk: az egyik arra vonatkozott, hogy kivel beszélheti meg magánéleti problémáit, a másik pedig arra, hogy kivel oszthatja meg tanulmányi- és karriergondjait a hallgató. Amint a táblázat mutatja, a mobil hallgatók problémáik esetén valamivel nagyobb körtől kérhetnek tanácsot. Ezt meglepő eredménynek tartjuk, hiszen ők azok, akik maguk mögött hagyták a jól bejáratott otthoni kapcsolatrendszerüket. Azonban úgy tűnik, hogy egy fiatal nem szakad ki közvetlen támogatói köréből – melynek gerincét szülők, testvérek, rokonok és tanárok alkotják –, hanem közösségi küldetést valósít meg, hiszen költséges külföldi taníttatása családi beruházás. Talán a támogató körtől való földrajzi eltávolodást hivatott enyhíteni az interjú vizsgálatokban tapasztalt „földivel való összetartásra” való törekvés.

9. táblázat: A támogató kör tagjainak száma a mobil és a nem mobil csoportokban

	Nem mobilak	Mobilak
Magánéleti kérdésekben tanácsot adók száma (átlag)	2,1	2,4
Tanulmányokkal kapcsolatban tanácsot adók száma (átlag)	2,2	2,4
N =	329	82

A mikrokörnyezet fontos eleme a tanácsadáson túl a szabadidős tevékenységekben létrejövő közösség. A baráti kör összetételének, stabilitásának fontosságát az utóbbi évek gazdaság-szociológiai, oktatás-szociológiai és egészség-szociológiai kutatásai egyaránt fontos tökeforrásként azonosították, s elvándorlást mérséklő hatása is egyértelmű. Ezt vizsgálva elsőként azt láttuk, hogy a fiatalok jelentős része van együtt barátaival a szabadidejében, de a szülőföldjükön tanulók nagyobb arányban töltik el jelenlegi és gyermekkori barátaikkal a szabadidejüket. A gyermekkori baráttal való kapcsolattartás nyilván nehezebben megy a határátlépőknek, azonban jelenlegi barátaikkal vagy azért nem találkoznak, mert azok messze vannak, vagy azért mert nincsenek. A mobil hallgatók többen tartanak az oktatási intézményekben megismert társaikkal, de figyelemre méltó, hogy mintegy egyharmaduk valamilyen okból nem válaszolt erre a kérdésre. Összességében úgy tűnik, hogy a nem mobilak körében stabilabbak a közeli kortárs kapcsolatok.

10. táblázat: A fiatalok szabadidős kapcsolatainak összetétele a mobil és a nem mobil csoportokban (százalék)

	Nem mobilak	Mobilak
Gyerekkori barátaival	22,2	9,8
Osztálytársaival/csoporttársaival	6,7	14,6
Jelenlegi barátaival	52,9	43,9
Testvérével	0,9	0,0
Nem tudja/nem válaszol	17,3	31,7
Összesen	100,0	100,0
N =	329	82

Amikor a mikrokörnyezeti integráltság lehetséges mutatóit keressük, s a lokális kapcsolathálózatokhoz való kötődést igyekeztünk dimenzióira bontani, egyértelmű, hogy érdemes megvizsgálni a család vallási közösségbe való beágyazottságának mértékét. Ennek lehetséges mutatói a szülők és a tanulók szintjén is mérhetők a népegyházi és a kisközösségi kötődés mértékével. Mivel korábban már megfigyeltük, hogy minél erősebb szálakkal fűződik a szülő a helyi vallási közösséghez, annál nagyobb az esélye a gyermek otthoni továbbtanulásának (*Pusztai 2004*), azt feltételeztük, hogy ez ebben a körben is így lesz.

Első ránézésre is látszik, hogy bármelyik életkori csoportban több a rendszeres templomba járó e mintában, mint a hazai népesség körében. Amikor a mobil és a nem mobil hallgatók közötti különbségeket keressük, azt látjuk, hogy – bár csak az apák és a hallgató adatai mutatnak szignifikáns eltérést – a szülőföldjükön

tanuló fiatalok családja jobban integrálódik a lokális vallási közösségbe. Hasonló családi mintázat tapasztalható a kisközösségi és a szertartásokban való részvétel szempontjából is. Noha világosan látszik, hogy a mobil hallgatók családja sem tűnik kifejezetten integrálatlannak a helyi vallási közösségbe, a nem mobil fiatalok családjának – s főként magának a hallgatónak – vallási közösségbe való beágyazottsága határozottan erőteljesebb, vagyis a lokális vallási tőke valóban fékezni látszik a tanulmányi célú mobilitást is.

11. táblázat: Helyi egyházi közösséghez való odatartozás mértéke a mobil és nem mobil csoportokban (százalék)

	Apa		Anya		Testvér		Hallgató	
	Nem mobilak	Mobilak	Nem mobilak	Mobilak	Nem mobilak	Mobilak	Nem mobilak	Mobilak
Rendszeresen	30,1	30,5	53,2	46,3	45,6	42,7	63,3	46,3
Néha	40,1	26,8	30,7	29,3	22,5	29,3	26,7	37,8
Nem jár	29,8	42,7	16,1	24,4	31,9	28,0	10,0	15,9
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N = 100 %	329	82	329	82	329	82	329	82

Referenciacsoportok hatása a tanulmányi célú mobilitásra

A mobil és a nem mobil hallgatók eltérő orientációjának forrásait keresve megvizsgáltuk, hogy a hallgatók milyen jellegzetes társadalmi helyzeteket, szubkultúrákat megtestesítő személyeket tartanak számon a környezetükben: családjukban, baráti vagy ismeretségi körükben. Végző soron arra voltunk kíváncsiak, hogy bizonyos társadalmi szereplőkkel való kapcsolattartás társadalmilag orientálhatja-e a hallgatót fontos döntései meghozatalakor. Az elemzés alapján a mobil és a nem mobil csoportban sajátosan eltérő orientáció képe bontakozott ki előttünk. Az eltérés egyik fő vonása az, hogy a mobil hallgatóknak jóval szélesebb a kapcsolatrendszere. Nemcsak a kapcsolatháló kiterjedése, hanem a tartalma is eltérő. A legfontosabb megállapításunk az volt, hogy a kapcsolatok mintázatát máskor jellegzetesen befolyásoló szülői iskolai végzettség kevésbé gyakorol hatást a hallgatók közeli, családi-baráti kapcsolatainak összetételére, ennél nagyobb eltérés észlelhető a mobil és nem mobil hallgatók kapcsolatai között. A családi körben előforduló különféle szereplők tekintetében jóval nagyobb heterogenitást mutatott a mobil hallgatók közvetlen környezete. A tizenhárom jellegzetes szereplőből kilencféle ezen családokban fordul elő legtöbbször. Az iskolázottság annyit módosít a mintázaton, hogy a diplomás szülők gyermekeinek családjában valamivel több felsőoktatási hallgatót, az alacsonyán kvalifikáltak családjában viszont valamivel több munkanélkülit és illegális kereskedelemmel foglalkozót említenek. A mobilaknak a baráti köre is sokszínűbb összetételű, mint a nem mobilaké. A tizenhárom szereplő közül tízféléből tartanak számon több barátot.

Az ismeretségi kör mérete tekintetében valószínűleg kisebb a különbség az otthon tanuló és a magyarországi tanulási tapasztalattal bíró hallgatók között, azonban a mobilak szoros kapcsolathálójában többségben levők (diplomások, külföldön dolgozók vagy élők, vallásgyakorlók, munkanélküliek és sikeres üzletemberek) az immobilaknál csak a tágabb hálózatban fordulnak elő a mobilakénál nagyobb arányban. Figyelemre méltónak találtuk, hogy a szülők iskolázottsága az ismeretségi kör összetételét befolyásolta a legerősebben. A kevésbé iskolázott családi háttérű immobil hallgatók és az iskolázottabb szülőktől származó mobil hallgatók ismeretségi köre volt a leginkább sokszínű, igaz, az utóbbiaknál jóval több az ún. társadalmilag felfelé orientáló kapcsolattípus.

12. táblázat: A hallgatók családi, baráti és ismeretségi kapcsolatai a mobil és a nem mobil csoportokban (százalék)

Van a ...	Nem mobilak			Mobilak		
	Családban	Baráti körében	Ismerősei között	Családban	Barátai körében	Ismerősei között
Egyetemi hallgató	57,1	70,8	12,8	65,9	73,2	14,6
Főiskolai hallgató	55,3	69,6	15,9	68,3	68,3	20,7
Diplomás ember	85,7	39,2	38,9	87,8	52,4	30,5
Külföldön dolgozó	76,9	36,8	40,1	81,7	46,3	34,1
Külföldi állampolgár	76,9	30,4	37,4	78,0	51,2	24,4
Vallásgyakorló	76,0	40,1	31,3	84,1	53,7	25,6
Pap/lelkész	41,0	24,3	24,3	53,0	28,0	28,0
Sikeres üzletember	46,8	16,4	22,2	56,1	18,3	20,7
Fővárosi lakos	41,9	18,2	17,6	48,9	30,5	20,7
Vezető beosztású	63,8	18,2	26,1	62,2	25,6	28,0
Munkanélküli	67,8	29,2	32,8	78,0	37,8	28,0
Illegális kereskedelemmel foglalkozó	21,9	14,3	10,9	42,7	30,5	18,3
Országgyűlési képviselő	6,4	1,8	3,3	11,0	1,2	4,9

Úgy véljük, a fiatalok perspektíváit nagymértékben meghatározzák azok a pályák, amiket a családi, baráti és ismeretségi körükben maguk előtt látnak, s ezeknek messzemenő hatása lehet a saját jövőstratégiáik kialakításában. Összességében elmondható, hogy mind a társadalmi hierarchiában felfelé ívelő (felsőoktatásban tanuló, diplomás), mind a lefelé orientáló (munkanélküli, illegális kereskedelemmel foglalkozó) kapcsolatok közül a mobilak rendelkeznek többen és többfelével, amiből arra következtettünk, hogy a mobil hallgatók változatosabb, az átlagostól merészebben eltérő életstratégiákat tartanak számon közvetlen környezetükben, míg az immobil hallgatók a sokféle próbálkozást, a helykeresést távolról, s óvatosabban szemlélik.

A mobilitási csoportokban eltér a külföldön végzett munkával és tanulmányokkal kapcsolatos személyes tapasztalattal rendelkezők aránya. A nem mobil csoport tagjai inkább rendelkeznek munkatapasztalattal, mint a mobil csoport tagjai, akik nem dolgozni, hanem tanulni voltak külföldön. A saját korábbi tevékenység ilyen

mintázata arra vall, hogy ezek a viselkedésminták egy-egy csoport kultúrájának „öröklődő” tapasztalati elemeivé váltak.

13. táblázat: Külföldi munka- és tanulmányi tapasztalattal rendelkezők aránya a mobil és nem mobil csoportokban (százalék)

	Dolgozott külföldön		Tanult külföldön	
	Nem mobilak	Mobilak	Nem mobilak	Mobilak
Igen	37,7	14,6	7,6	17,1
Nem	62,3	85,4	92,4	82,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	329	82	329	82

Jövőtervek a mobilitási csoportokban

Amennyiben az oktatási célú migrációt olyan cselekvésnek tekintjük, melyet hosszú távú kalkulációk előztek meg, akkor hatása feltehetően megmutatkozik a Magyarországon tanulók jövőterveiben. Ugyanakkor a felsőoktatási intézmény kiválasztását is hasonló döntési folyamatok előzik meg, azaz, amikor a határon túl élő megkérdezettek magyar nyelvű felsőoktatási intézmény mellett tették le voksukat, valószínűleg voltak elképzeléseik arról, hogy milyen módon alkalmazhatják majd végzettségüket.

A jelenleg az anyaországban tanuló csoport harmada úgy gondolja, hogy tanulmányai színhelyén, tehát Magyarországon fog letelepedni, csak tizedük fontolgatja a szülőföldre való visszatérést. Alig több mint a mobil hallgatók tizede állítja, hogy nem kíván Magyarországon maradni, sem szülővárosába visszatérni, hanem egy harmadik helyre költözne, vagyis úgy tűnik, nem a Nyugat-Európa felé irányuló továbbvándorlás „ugródeszkájaként” tekint magyarországi tanulmányaira. A mobil hallgatók egyharmadát egyáltalán nem foglalkoztatja a letelepedés kérdése, vagy nem kívánnak erről nyilatkozni.

A Kárpátalján, illetve Partiumban tanuló, nem mobil csoportba tartozók közül a mobil hallgatóknál többen (35,9 százalék) elégedettek jelenlegi lakóhelyükkel, s itt képzelik el tíz év múlva is az életüket. Nyolc százalékuk határozottan szeretne külföldön élni. Ebben a csoportban is magas, de valamivel kevesebb azok aránya, (24,9 százalék) kiknek jövőterveiben jelenleg nem szerepel kialakult elképzelés arról, hogy hol fog élni, s nem is tartja fontosnak ezt a kérdést. Leginkább azok vágyanak külföldre, akik eddig nem hagyták el lakóhelyüket, legkevésbé pedig az iskolai pályafutásuk során térben távolodó, majd visszatérő hallgatóknak vannak elvándorlási terveik.

Mindkét csoportban nagy arányban fordulnak elő azok, akik tanulmányaikkal párhuzamosan dolgozni szeretnének. A Magyarországon tanulók 65,8 százalék kíván munkát vállalni, harmaduk – érthető módon – Magyarországon, míg a partiumi és kárpátaljai hallgatók 49,3 százaléka keres munkát tanulmányai mellett. Körükben a kifejezetten magyarországi munkavállalást tervezők elhanyagolha-

tó mértékben fordulnak elő, ugyanakkor 38 százalékuknak mindegy, hogy hol kapnak munkát. Valószínűsíthető, hogy a magyarországi tanulmányok finanszírozásához bősegebb forrásokra van szükség, s a mobil hallgatóknak külső támogatások mellett saját erejüket is latba kell vetniük ehhez, noha életkoruk még nem indokolja a szülőktől való anyagi függetlenedést.

Összegzés

Elemzésünkben a tanulmányi célú vándorlás társadalmi összefüggéseinek feltárásához kívántunk hozzájárulni a Magyarország keleti határvidékeiről származó adatok vizsgálatával. A migráció és az oktatás összefüggéseit feltáró értelmezési keret felvázolása után először megállapítottuk, hogy a tanulmányi célból elvándorló vagy otthon maradó csoportokat nem a véletlen választja el egymástól, hanem ők határozottan eltérő orientációjú fiatalok. Eddigi iskolai pályafutásukat is a magyar tannyelvű iskola választása határozta meg. A szülők iskolázottsága a mobilabb tanulói csoportokban egyértelműen magasabb. A Magyarországra készülő tanulók jelentősebb mértékben rendelkeznek használható nyugati nyelvtudással.

A családok gazdasági státusát és anyagi helyzetük szubjektív megítélését elemezve elmondható, hogy az alacsonyabb gazdasági státus elvándorlást serkentő ereje kevésbé érvényesül a tanulmányi célú vándorlás során, elsősorban a feltörekvőben lévő középosztály látja a megtérülő befektetést a magyarországi tanulmányokban, melynek érdekében vállalja az elvándorlást, illetve az ingázás anyagi és pszichológiai terhet. Tanulmányaik finanszírozásában a hallgatók maguk is részt vesznek, amely munkaterveik alakulásában mutatkozik meg. Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy a munkavállalási hajlandóság magas foka a határon túl maradók esetében is érvényesül, így ennek okát abban is kereshetjük, hogy a családok szűkös anyagi erőforrásainak köszönhetően a fiatalokban erősebb a törekvés az önállóság megteremtésére, illetve családjuk támogatására.

A fiatalok lakóhelyi közösségbe való beágyazottságát vizsgálva megállapítottuk, hogy a mobil hallgatók rendelkeznek nagyobb támogató-tanácsadó körrel, ám a baráti kör stabilitása valamint a vallási alapon szerveződő lokális, illetve kis közösségbe való integráltság tekintetében az otthon maradók vannak előnyben. A fiatalok családi, baráti és ismeretségi köréből kikerülő, referenciaszemélyekből álló tágabb hálózat a mobil hallgatók esetében kiterjedtebb és sokszínűbb.

A Magyarországon tanulók jelentős része elsősorban itteni munkahelyek keresésére törekszik, s hosszú távra tervezi anyaországi tartózkodását, illetve az itteni letelepedés gondolatát is fontolgatja. Bár az olyan értékszempontokat, mint a lakóhelyen való jó elhelyezkedés lehetősége, a diploma hasznosíthatósága viszonylag alul értékeli, a közösségi összefogás, a közös érdekérvényesítés képessége, az egy helyen élők közötti közös hang megtalálása kimagaslóan fontos számukra.

A hallgatók mindemellett nem a további vándorlási lehetőségek megalapozását látják a magyarországi tanulmányokban, migrációs szándékaik nem irányulnak a nyugat-európai országok felé, sokan csupán átmeneti állomásnak tekintik itt tar-

tózkodásukat. Ez, illetve az a tény, hogy a határátlépő hallgatók csaknem teljes köre magyar nyelvű középiskolában szerzett érettségit, alátámasztja azt az elgondolást, hogy az anyaországi felsőoktatás nyitottsága a határon túlról érkező hallgatók felé lényeges eleme a nemzetiségi identitás fenntartásának, illetve a határon túl működő magyar oktatási rendszer kiegészítését, „befejezését” szolgálja.

PUSZTAI GABRIELLA & NAGY ÉVA

IRODALOM

- BACSKAI KATINKA (2004) Felvidéki felekezeti középiskolások identitástudata. TDK dolgozat. Kézirat. Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszék.
- BERENCSI ZSUZSA (1995) Az elvándorlási szándékok Magyarországon 1994-ben. *Szociológiai Szemle*, 23 (2): 99–106.
- BOCSI VERONIKA (2004) Hallgatók idő-felhasználási mintázatai. Kézirat. DE-Neveléstudományi Tanszék.
- BONACICH, E. (2001) A közvetítő kisebbségek összefoglaló elmélete felé. In.: SIK ENDRE: *A migráció szociológiája*. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium.
- FÉNYES HAJNALKA (2004) A kárpátaljai és partiumi felsőoktatási hallgatók anyagi és kulturális tőkéi. *Educatio* 3. 305–308.
- GABÓDA BÉLA & OROSZ ILDIKÓ (2003) Ukrajna (Kárpátalja) oktatási intézményhálózatának felépítése. In: *Magyar kulturális és oktatási intézmények a Kárpát-medencében*. Budapest: Márton Áron Szakkollégium.
- GREEN, THOMAS F. (1980) Az oktatási rendszer viselkedésének előrejelzése. In.: HALÁSZ GÁBOR & LANNERT JUDIT: *Oktatási rendszerek elmélete*. Budapest: OKKER
- HORVÁTH ISTVÁN (2002) A romániai magyar kisebbség Magyarországra irányuló mozgása. *Korunk*, (2): 31–48.
- KERTESI GÁBOR (1997) A gazdasági ösztönzők hatása a népesség földrajzi mobilitására 1990 és 1994 között (Település- és körzetszintű elemzés). *Esély*, 8 (2) 3–32.
- KIS TAMÁS (2004) Lehetőségek és remények a határon túli felekezeti középiskolások továbbtanulásában. Kézirat. Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszék.
- KISS TAMÁS & CSATA ZSOMBOR (2003) Migrációs-potenciál vizsgálatok Erdélyben. *Erdélyi Társadalom* (2): 7–38. http://www.martonaroon.hu/kettosallampolgarsag/tanulmanyok/migracios_potencial.pdf
- KÓRÓDI MÁRTA (2004) A szubjektív térszemlélet alakulása első éves egyetemi és főiskolai hallgatók körében. Kézirat. Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszék.
- KOZMA TAMÁS & PUSZTAI GABRIELLA (2004) Hallgatók a határon. Észak-alföldi, kárpátaljai és partiumi főiskolások továbbtanulási igényeinek összehasonlító vizsgálata. In: KELEMEN ELEMÉR (ed) *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. Budapest: MTA (megjelenés alatt).
- KUBINYI-MIKÓ ÁGNES (2004) Határon túli magyar hallgatók a DRHE-en. Kézirat. Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszék.
- MASSEY, ARANGO, GRAEME, KOUAOUCI, PELLEGRINO, TAYLOR & EDWARD (2001) A nemzetközi migráció elméletei: áttekintés és értékelés. In: SIK ENDRE: *A migráció szociológiája*. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium.
- MYERS, SCOTT M. (2000) The Impact of Religious Involvement on Migration. *Social Forces* Vol. 79. 2. 755–783.
- NAGY ÉVA (2003) „Kultúr-Tér” – avagy a lokális szempontok szerepe a kulturális fogyasztás folyamatában. *Educatio* 2. 297–301.
- OROSZ ILDIKÓ (2000) A magyar nyelvű oktatás helyzete Kárpátalján az ukrán államiság kialakulásának első évtizedében (1989–1999). PhD értekezés. Kézirat. Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszék.
- PUSZTAI GABRIELLA (2004) A társadalmi tőke szerepe határon túli felekezeti középiskolások iskolai pályafutásának alakulásában. *Protestáns Szemle* 1. 40–61.
- PUSZTAI GABRIELLA & FINÁNCZ JUDIT (2004) A negyedik fokozat iránti társadalmi igény megjelenése. *Educatio* 4. 618–635.
- RÓBERT PÉTER (2000) Bővülő felsőoktatás: ki jut be? *Educatio* 2. 79–95.
- SENSENBRENNER, ALEJANDRO PORTES-JULIA (2001): Beágyazottság és bevándorlás: megjegyzések a gazdasági cselekvés társadal-

- mi meghatározóiról. In.: SIK ENDRE: *A migráció szociológiája*. Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest.
- SORBÁN ANGÉLA (1999) Emigrációs potenciál a határon túl élő magyar közösségek körében (1997). Elvándorlók, az elvándorlás gondolatával foglalkozók és szülőföldjükön maradtak. *Magyar Kisebbség*, 5 (16–17). Forrás: <http://www.hhrf.org/magyarkisebbsseg/9902/m990226.htm>
- TAKÁCS TAMARA (2005) Migráció határon túl – nemzetben belül. Kézirat. Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszék.
- TEPERICS KÁROLY (2001) Factors Behind the Increase in the Number of Students at the University of Debrecen. In: SÜLI-ZAKAR, ISTVÁN (ed) *Borders and Cross-border Co-operations in the Central European Transformation Countries*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó 184–194.
- TEPERICS KÁROLY (2003) Határmenti együttműködések Északkelet-Magyarország középfokú oktatásában. In: SÜLI-ZAKAR, ISTVÁN (ed) i.m. pp. 112–120.
- VARGA É. ÁRPÁD (1994) Városodás, vándorlás nemzetiség – Adatok és szempontok az erdélyi városi térségek etnikai arculatváltásának vizsgálatához. *Erdélyi Szemle*, (5–6): 156–197. Forrás: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/szocio/varos/varos.htm>

